

ХҮЧНИЙ ТЭНЦВЭР, ЭВСЭЛ ХОЛБООНЫ ТАЛААРХИ РЕАЛИСТ, ЛИБЕРАЛ ҮЗЭЛ САНААГ ХАРЬЦУУЛАХ НЬ

Б.Баярцэнгэл*

***Abstract:** One of the dominating aspects of international affairs and theoretical study on international relations is the issue of balance of power and alliance. With the increase of polarisation in international community, countries are underlying importance of balance of power and alliance in the world order. In this article I will elaborate different approaches on balance of power and alliance and will compare the views of realism and liberalism.*

***Key words:** Balance of Power, Realism, Liberalism*

* * *

1. Хүчний тэнцвэр, эвсэл холбооны концепцийн ач холбогдол

Олон улсын харилцааны системд хамтран ажилласан, харилцан өрсөлдөж, олон улсын харилцаанд давуу талтай болохыг эрмэлзэж буй улс орнууд голлох байр суурьтай байдаг билээ. Эдгээр системийн оролцогч улс орнууд, холбоодын үйл ажиллагаа, ашиг сонирхлыг ойлгох, тайлбарлах, тааварлахад хамгийн хэрэгцээтэй хэрэгслүүдийн нэг бол хүчний тэнцвэр, эвсэл холбооны концепц гэж үзэж болно. Хүчний тэнцвэр, эвсэл холбооны талаар судлаачид харилцан ялгаатай байр суурь баримталдаг бөгөөд хаанаас эхлэлтэй талаар ч санал зөрүүтэй байдаг. Тухайлбал зарим судлаачид хүчний тэнцвэрийн тухай анхны ойлголт нь Италийн хот, улсуудын Макиавеллийн үеэс эхлэлтэй, өөр бусад нь эртний Грекийн Пелопонезийн дайны үеэс, зарим тохиолдолд Ромын эзэнт гүрний Пүнийн цуврал дайнаас эхтэй³⁶ гэж үздэг байна. Орчин үеийн олон улсын харилцаанд хүчний тэнцвэрийн ойлголтыг оруулж ирсэн Ханс Моргентау эл концепцыг тодорхойлохдоо “Хүч нь хэд хэдэн улсад тархсан ойролцоо, тэнцвэртэйгээр тархсан бодит нөхцөлд байдал” (Morgenthau 1961:167) гэжээ. Хүчний тэнцвэр нь реалист урсгалын онолчдын анхаарлыг илүүтэй татаж байдгийг энд онцлох хэрэгтэй. Хэдийгээр либерал урсгалын онолчид хүчний тэнцвэрийн концепцыг хүлээн зөвшөөрдөг ч хэрхэн тайлбарлаж байгаа нь, авч үзэж буй өнцөг нь реалист урсгалаас харьцангуй өөр байдаг.

Улс орнууд үргэлж өөрсдийн зорилгыг (ашиг сонирхлыг) биелүүлэх, хэрэгжүүлэхийг зорьж байдаг бөгөөд ингэх үйл ажиллагааны цар хүрээ, далайц нь тухайн улсын олон улсын харилцааны хүч, байр сууриас шууд хамааралтай байдаг. Олон улсын харилцааны системийн хегемон улсын хувьд систем дотроо хэзээд аялдан дагалдагч нар болон эсэргүүцэн сэргөлдөгч нартай байдаг билээ. Хүчний тэнцвэрийн концепц нь зөвхөн хегемон болон түүний өрсөлдөгчийн

* МУИС, ОУХНУС, ОУХ-ны тэнхимийн багш

³⁶ Thomas Dietz, Ingvild Bode and Aleksandra Fernandes da Costa., (2011). Key Concepts in International Relations. London: SAGE printing. Хуудас 8

харилцааг төдийгүй бусад бүс нутгийн гүрнүүд болон системийн оролцогчдын үйл ажиллагаа, харилцааг тодорхойлж байдаг.

Олон улсын харилцааны түүх харилцан өрсөлдсөн янз бүрийн эвсэл, холбоодоор дүүрэн байсаар иржээ. НАТО, ЕХ, Варшавын гэрээ, Антант, Тэнхлэгийн орнууд, Холбоотнууд гэх мэт нь эвсэл, холбоод нь олон улсын харилцааны систем дэх аюулгүй байдлыг сахин хамгаалахад чухал ач холбогдолтой байдаг билээ. Реалист эвсэл, холбооны талаар Жорж Лиска тодорхойлохдоо улс орнууд эвсэл холбоодод аюулгүй байдал, тогтвортой байдал, статусын төлөө нэгдэж ордог гэж үзсэн байна. Энд дурдагдсан шалтгаанууд нь бүгд аливаа улсын нэн чухал ашиг сонирхол юм. Жорж Лиска үзэхдээ улс орнууд аюулгүй байдал, тогтвортой байдал, статусыг эрэлхийлж эвсэл, холбоонд нэгддэг гэжээ³⁷. Энд дурдагдаж буй шалтгаанууд бүгд аливаа улсын хувьд амин чухал асуудал бөгөөд эдгээр асуудлыг багтааж, гишүүн орнууддаа өгч чаддаг гэдэг нь эвсэл, холбоодын ач холбогдлыг харуулж байдаг. Харин орчин үед Патришиа Вайтсман эвсэл холбоодыг тодорхойлохдоо “нэгдэн орсон орнуудын аюулгүй байдлыг зарим элементээр хангадаг хоёр талт эвсэл олон талт хэлэлцээр” гэж үзжээ (Weitsman 2004:27). Энэ өгүүлэлдээ би эвсэл, холбоог хүчний тэнцвэрийн концепцын хэрэгсэл гэж авч үзэж байгаа болно.

2. Хүчний тэнцвэр болон эвсэл холбооны талаарх реалист онолын үзэл

Реалист урсгалын судлаачид олон улсын харилцааны анархи байдал нь улс орнууд хегемон хүчний эсрэг стратегийн эвсэл, холбоо байгуулах эсвэл хегемоны гол өрсөлдөгч улстай хамтран ажиллах замаар хүчний тэнцвэр үүсгэхийг оролдоно гэж үздэг билээ. Кэннэт Уолц, Ханс Моргонтау, Кэглэй, Мершаймер болон Хаас нарын реалистууд эл концепцийг дээрх байдлаар олон улсын харилцаанд тусгаж авч үздэг.

Хамгийн нөлөө бүхий неореалистуудын нэг болох Кеннет Уолц Хүйтэн дайны үеийн хүчний тэнцвэр болон эвсэл, холбоо (аялдан дагалдах) зэргийн тухайн авч үзсэн байдаг. Түүний үзсэнээр хүчний тэнцвэр нь хегемон үүсэхээс сэргийлж, өргөн хүрээтэй дайн гарахаас сэргийлдэг тул маш чухал ач холбогдолтой байдаг. Гэвч түүний авч үзсэн нөхцөл нь хоёр туйлт систем бөгөөд Уолц үүнийг тайлбарлахдаа хоёр их гүрэн хоорондоо олон их гүрнээс илүү харилцаж, хүчний тэнцвэр үүсгэх боломжтой байдаг (Waltz 1979:173) бөгөөд хоёр туйлтай байх нь “хоёр туйлын системийн энгийн байдал”³⁸-аас үүдэн энх тайван байдлыг дэмжиж байдаг (Waltz 1979:174). Өөрөөр хэлбэр хоёр туйлт системийн хувьд нэг их гүрэн нөгөөгийнхөө хүчин чадлыг мэдэж байдаг тул систем тогтвортой байдаг гэж тэрээр үзсэн байна. Дэйл Копеланд Уолцын энэхүү үзлийг дэмжиж “хоёр туйлт системийн их гүрнүүд өргөн хүрээтэй дайн гаргах магадлал бага байдаг” (Copeland 1996:29) гэж бичжээ. Харин системд хэд хэдэн их гүрэн байх үед олон улсын харилцааны систем илүү тогтворгүй болж харилцан үл ойлголцох магадлал ихэсдэг бөгөөд үл ойлголцол нь

³⁷ James E. Dougherty and Robert L. Pfaltzgraff Jr., (2001). Contending theories of International Relations: A Comprehensive Survey. London: Longman. Хуудас 533

³⁸ Kenneth Neal Waltz., (1979). Theories of International Relations. London: Mcgregor-Hill. Хуудас 173-174

дайнд хүргэж болзошгүй байдаг³⁹. Үүнтэй ижлээр хэт олон тооны эвсэл, холбоо нь гишүүн орнуудаа хүчээр өргөн хүрээтэй дайнд татан оролцуулах магадлалтай байдаг билээ. Эвсэл, холбоод гишүүдээ татан оруулах замаар системийг бүхэлд нь хамарсан дайнд хүргэсэн тод жишээ бол Дэлхийн нэгдүгээр дайн бөгөөд тус дайн Австри-Унгарын эзэнт улс Сербид дайн зарласнаас үүдсэн бус их гүрнүүд харилцан дайн зарласан гинжин урвалыг эхлүүлж, ялсан, ялагдсан талууд бүгд асар их хохирол амссан үр дүнд хүргэсэн байдаг.

Дээрхтэй харьцуулахад Хүйтэн дайны хоёр туйлт систем нь хагас зуун жил үргэлжилсэн “харьцангуй” тайван, тогтвортой байдлыг хадгалсан билээ. АНУ болон түүний холбоотон Өрнөдийн орнууд цэрэг, зэвсгээ базааж байсан ч тэд бүгд ЗХУ-ын хүчин чадлыг мэдэж байсан бөгөөд холбоотон орнууд өөр хоорондоо өрсөлдөхийн оронд харилцан эвсэл байгуулсан (Уолцын тодорхойлсончлон хэт их гүрэнд аялдан дагалдсан) билээ. ЗХУ ч мөн адил өөрийгөө тойруулж холбоотнуудтай болж АНУ-ын эсрэг хүчний харьцааг тэнцүүлэх, илүү болохыг зорьж байв.

Үүнээс ялгаатай нь Артур Ли Бүрнс болон Р.Харрисон зэрэг онолчид олон их гүрнүүд тэр дундаа хамгийн тохиромжтой нь 5 их гүрэн системд байсан тохиолдолд хүчний харьцааг тэнцүүлж тухайн системийн тогтвортой байдлыг хангаж чадна (Burns 1957: 505) гэж үзжээ. Үүнийг Хүйтэн дайны үеийн нөхцөл байдалд оруулан авч үзвэл тухайн үеийн цөмийн зэвсэгтэй орнууд болох ЗХУ, АНУ, Их Британи, БНХАУ зэрэг улсууд харьцангуй тогтвортой системийг бүрдүүлэхэд нөлөө үзүүлж байсан явдал бөгөөд хэд хэдэн улс орнууд цөмийн зэвсэгтэй байсан нь цөмийн дайны бодит аюулыг харьцангуй бууруулж байсан явдал гэж үзэж болно.

Хүчний тэнцвэрийн концепцийг батжуулж, дэмжиж байсан реалист онолчдоос ялгаатай нь Ханс Моргентау хүчний тэнцвэрт хэд хэдэн сул тал байна гэж үзсэн байдаг.⁴⁰ Тэрээр үзэхдээ: нэгд, хүчийг хэмжих, харьцуулах бодит харьцуулалт байдаггүй тул хүчний тэнцвэр нь тодорхойгүй, хоёрт, нэгэнт тодорхойгүй тул удирдагчид илүү давуу талтай болохыг оролддог тул хүчний тэнцвэр нь бодит бус, гуравт, хүчний тэнцвэр нь Европын 1648-1914 оны хоорондох харилцаа, үйл явдлыг бүрэн тайлбарлаж чаддаггүй тул хангалттай сайн тайлбар бус (Dougherty and Pfaltzgraff 2001:43) гэж үзжээ. Нөгөөтэйгүүр реалист судлаач Эрнст Хаасын үзсэнээр хүчний тэнцвэрийн концепцийг гадаад бодлогоо боловсруулахад тусгах нь тухайн улсад сонгох боломжтой олон арга замууд, харьцангуй уян хатан байх боломж олгодог гэж үзсэн байдаг⁴¹. АНУ-ын Төрийн нарийн бичгийн дарга агсан Хэнри Киссинджер АНУ, Хятадын хоорондох үзэл суртлын, улс төрийн ялгаатай байдлыг үл харгалзан Хятадтай харилцаагаа ойртуулж ЗХУ-ын Азийн эх газарт байсан давуу талыг хязгаарлаж хүчний тэнцвэр үүсгэсэн явдал нь дээр дурдсан хүчний тэнцвэрийн гадаад бодлогод уян хатан байдал олгодгийн нэг жишээ мөн гэжээ.

³⁹ Jack Donnelly., (2002). Realism and International Relations. New York: Cambridge University Press. Хуудас 108

⁴⁰ James E. Dougherty and Robert L. Pfaltzgraff Jr., (2001). Contending theories of International Relations: A Comprehensive Survey. London: Longman. Хуудас 43

⁴¹ Ernst B. Haas., (1953). The Balance of Power as a Guide to Policy Making. Journal of Politics. 15, 370-398

Хүчний тэнцвэрийн концепцийн тухай авч үзэхэд нэгэн ойлголт байнга гарч ирдэг нь “Bandwagoning” буюу аялдан дагалдах явдал юм. Аялдан дагалдах явдлыг онолч Рандалл Швеллер товч бөгөөд тодорхой тодорхойлохдоо “Илүү хүчтэй талтай холбоотон болохыг оролдох бүх төрлийн алхам”⁴² гэсэн байдаг.

Хүчний тэнцвэрийн талаарх реалистуудын үзэл Хүйтэн дайны үед “Швейцарь цаг” мэт ажиллаж байсан боловч Хүйтэн дайны төгсгөлд тэдгээр реалист онолчид ЗХУ-ын задралыг урьдчилан харж, тайлбарлаж чадаагүй юм. Үүнээс хойш үүсэн бий болсон олон туйлт системд АНУ “идэвхгүй” хегмоны үүрэг гүйцэтгэх болсон билээ. Энэ нь 2011 оны 9 дүгээр сарын 11-ний халдлага хүртэл үргэлжилсэн бөгөөд энэ үеэс эхлэн АНУ системийн хегмоны статусаа идэвхтэйгээр хэрэгжүүлэх болсон юм. Энэхүү АНУ идэвхэжсэн бодлого, түүний холбоотон улсуудтай хүчний тэнцвэр үүсгэхийн тулд ОХУ, БНХАУ зэрэг бүс нутгийн их гүрнүүд ШХАБ, БРИКС зэрэг байгууллагуудаар хамтын ажиллагаагаа зузаатгах болов⁴³. Орос, Хятадын энэ үйлдэл нь хегмоны эсрэг бусад өрсөлдөгчид нь хүчний тэнцвэр үүсгэхийг оролдоно гэсэн хүчний тэнцвэрийн концепцийн жишээ мөн. Энэ мэт хүчний тэнцвэрийг үүсгэх зорилготой бүс нутгийн их гүрнүүдийн идэвхэжлийг 2001 онд Мершаймер, 2008 онд Икенберри нар болон Хятад, Бразил тэргүүтэй бүс нутгийн их гүрнүүдийн талаар судалгаа хийсэн онолчид тайлбарлаж зарим талаар урьдчилан таамагласан байдаг.

3. Хүчний тэнцвэр болон эвсэл холбооны талаарх либерал онолын үзэл

Либералистуудын хувьд хүчний тэнцвэр, эвсэл холбооны концепцын талаар хэд хэдэн байдлаар авч үздэг. Реалистуудаас ялгаатай нь либералистууд хүн хоорондын харилцаа, дэлхийн худалдаагаар дамжуулан улс орны ашиг сонирхлыг бүх нийтийн сайн сайхны төлөөх үйлсэд шилжүүлэх боломжтой гэж үздэг билээ. Энэхүү үзлийн хүрээнд либералистууд хүчний тэнцвэрийг институтжүүлэх боломжтой гэж үздэг бөгөөд үүнийг хамтын аюулгүй байдал буюу “collective security” гэж заримдаа нэрлэдэг. Олон улсын харилцааны либерал онолын хувьд улс нь олон улсын харилцааны оролцогч бус “хэн нэгний эзэмшилд эзлэгдэж, ахин эзлэгдэж, зарим тохиолдолд байгуулагдаж, ахин байгуулагдаж байдаг институт”⁴⁴ юм (Moravcsik 2001:5). Хамгийн чухал нь либерал онолчид хэт их гүрэн болон бүс нутгийн гүрнүүдийн хооронд гарч болох дайны тухай чухал асуудлыг хөндсөн байдаг. Тэдний үзсэнээр реалистуудын баримталдаг хоёр эвсэл олон туйлт загвар нь цоорхой талтай. Хоёр туйлт системийн хоёр хэт их гүрэн харилцан өргөн хүрээтэй дайн, эзлэн түрэмгийлэх *агресси* гарахаас сэргийлж байдаг ч бүс нутгийн гүрнүүд ямар нэг дайн гаргах, түрэмгийлэл үйлдэхээс бүрэн сэргийлж чаддаггүй.

⁴² Randall. L. Schweller., (1997). New Realist Research on Alliances: Refining, Not Refuting, Waltz’s Balancing Proposition. *American Political Science Review*. 91 (4), 927-930. [Online] Available from: JSTOR <http://www.jstor.org/stable/2952176> [Accessed on 1 November 2012]

⁴³ Thomas Dietz, Ingvid Bode and Aleksandra Fernandes da Costa., (2011). *Key Concepts in International Relations*. London: SAGE printing. x 9

⁴⁴ Paul D. Williams.,(2008). *Security Studies: an Introduction*. New York: Routledge Хуудас 43

Мөн олон туйлт хүчний тэнцвэрийн концепци нь өрсөлдөгч талыг хязгаарлах зорилгоор түрэмгий дайн эхлүүлэх тухайлбал стратегийн байрлал эзэлж авах стратеги баримтлахыг дэмжиж байдаг⁴⁵. Үүний нэг жишээ бол Дэлхийн хоёр дайны аль алинд Германы тал Бельгийг эзэлсэн явдал гэж үзэж болно. Мөн судлаач Дойл үзэхдээ хүчний тэнцвэр нь либерал (ардчилсан) улсуудын хооронд дайн гаралгүй, энх тайван байдал 150 гаруй жилийн турш тогтож ирснийг бүрэн тайлбарлаж чадахгүй гэж үзжээ⁴⁶.

Сонгодог либерализмаас ялгаатай нь неореализм буюу рационал бүтцийн институционализм нь олон улсын харилцааны анархи байдлыг реализмын адил хүлээн зөвшөөрөхөөс гадна хүчний тэнцвэрийг ч бүрэн хүлээн зөвшөөрдөг. Гэвч реализмаас ялгаатай нь тэд хүчний тэнцвэрийг их гүрнүүд өөрсдөө бус НҮБ, НАТО гэх мэт бусад олон улсын байгууллагууд гүйцэтгэх боломжтой гэж үздэг⁴⁷. Энэ нөхцөлд реализмтай харьцуулахад неолиберал үзэл харьцангуй өөр дүгнэлт хийсэн байдаг. Реалистууд олон улсын харилцааны анархи орчин дахь олон улсын хамтын ажиллагаа нь зөвхөн дүрэм журам, хэм хэмжээг тогтоогч хегemony дэмжлэг, хамгаалалт дор явагдах боломжтой гэж үздэг бол неолибералистууд олон улсын хамтын ажиллагааны боломж, хүчин чадал нь реалистуудын үзэж байгаагаас хавьгүй илүү байдаг гэж үздэг (Keohane 1989:1-16). Мөн тэд ХХ зуунд гарсан олон улсын хөгжил дэвшил нь улс орнуудын хамтын ажиллагааг, түүхэнд хүрэх явцыг түүхийн бусад үетэй харьцуулахад харьцангуй хялбар болгосон гэж дүгнэдэг⁴⁸. Хүчний тэнцвэрийн талаарх либерал үзэл нэгж улс орнуудаас илүү олон улсын хамтын нийгэмлэг руу илүү хэлбийсэн байдаг.

ДҮГНЭЛТ

Хүчний тэнцвэр бол олон улсын харилцааны чухал концепци юм. Гэвч энэ концепцийг ашиглан бүх төрлийн нөхцөл байдлыг тайлбарлах, ойлгох боломжгүй байдаг. Реалист урсгалын хүчний тэнцвэрийн талаарх үзэл нь товч бөгөөд үр ашигтай байдаг. Хэдийгээр хүчний тэнцвэрийн концепцийг түүхэн үйл явдлууд, тухайлбал Наполеоны аян дайнууд, Дэлхийн хоёрдугаар дайн, Хүйтэн дайн зэргийг тайлбарлаж, ойлгоход хэрэглэх боломжтой ч бусад үеийн түүхэн үйл явцыг бүрэн тайлбарлаж чаддаггүй. Пелопоннезийн дайны үед Афины хот улс өөрийн уламжлалт гол дайсан Спартын эсрэг олон жил дайтсаны дүнд дайны явцад давамгайлж, ялах байдалтай болж иржээ. Гэтэл үүний дараа Афины хийсэн үйлдлийг хоёр туйлт системийн хүчний тэнцвэрийн концепцийн дагуу бүрэн тайлбарлах боломжгүй болно. Афинчуудын хоёр туйлт системийн дагуу Спартуудаас давуу өөрийн байр сууриа бэхжүүлж системийг өөртөө таатайгаар зохицуулах боломжтой байсан

⁴⁵ Michael W. Doyle., (1983). Kant, Liberal Legacies and Foreign Affairs. *Philosophy and Public Affairs*. **13** (3) [Online] Available from: JSTOR < <http://www.jstor.org/stable/pdfplus/2265298.pdf?acceptTC=true>>

⁴⁶ Michael W. Doyle., (1986). Liberalism and World Politics. *The American Political and Science Review*. **80** (4) [Online] Available from: JSTOR <<http://www.jstor.org/stable/pdfplus/1960861.pdf>>

⁴⁷ Thomas Dietz, Ingvild Bode and Aleksandra Fernandes da Costa., (2011). *Key Concepts in International Relations*. London: SAGE printing. Хуудас 133

⁴⁸ Tim Dunne, Milja Kurki and Setev Smith., (2010). *International Relations Theories: Discipline and Diversity*. New York: Cambridge University Press. Хуудас 117

хэрнээ Сицили арал руу цэргийн экспедиц илгээн, тэр нь бүх талаар амжилтгүй болж өөрсдийнх нь давуу байдлыг үгүй хийсэн байдаг. Ийнхүү Афинчууд системийн туйл үүсгэж тогтвортой байдал үүсгэлгүй өөрийгөө тэлэх алхам хийсэн нь хүчний тэнцвэрийн ойлголтоор тайлбарлахад төвөгтэй жишээ болсон байдаг.

Либерал урсгалын хүчний тэнцвэрийг институц хоорондын хөдөлгөөн гэж үзсэн нь сонирхолтой. Үүний дагуу авч үзвэл орчин үеийн олон улсын харилцааны системийн тогтворжуулагч, хүчний тэнцвэр үүсгэгч хүч нь НАТО, ШХАБ, БРИКС зэрэг байгууллагууд болно. Түүхийн туршид олон улсын харилцаа нь өөр өөрийн онцлог бүхий олон үеийг туулж өнгөрүүлсэн билээ. Тус тусад нь хэрэглэсэн тохиолдолд реалист болон либерал онолын урсгалын хүчний тэнцвэрийн талаарх ойлголтын аль аль тэдгээр онцлог бүхий үеүүд, үйл явдлуудыг бүрэн тайлбарлаж чадахгүй. Өөрөөр хэлбэр хүчний тэнцвэрийн тухай реалист үзэл Хүйтэн дайны үед хүчээ авч байсан бол түүний дараа ач холбогдол нь буурсан байдаг. Харин либерал үзэл цаг хугацааны хувьд орчин үеийн үйл явдлыг тайлбарлахад ач холбогдол өндөр ч түүхийн өмнөх үеүүдэд болсон үйл явцыг бүрэн тайлбарлаж чаддаггүй. Хүн хоорондын харилцаа, худалдааны харилцаа холбоонд тулгуурладаг ойлголт нь аж үйлдвэрийн хувьсгалаас өмнөх үеийн үйл явц, тэр дундаа дайн, энхийн асуудлыг тайлбарлахад төвөгтэй болгодог. Энэхүү хязгаарлагдмал байдлыг неолибералистууд ХХ зууны олон улсын хамтын ажиллагааг тайлбарлахдаа тусгасан байдаг. Иммануэль Кант Кёнигсберг дэх гэртээ либерал онолын үндсэн санаануудаас дэвшүүлэн сууж байсан тэр үед Европ аль хэдийн эдийн засгийн харилцан хамаарал, хүн хоорондын харилцааг төлөвшүүлээд эхэлчихсэн байв.

Хүчний тэнцвэр, эвсэл холбооны тухай ялгаатай үзэл бүхий эл хоёр онолын үзлийг хавсран судлах нь олон улсын харилцааны өнгөрсөн болоод ирээдүйн явцыг судлах, үндэслэлтэйгээр таамаглахад чухал алхам болох юм.

НОМ ЗҮЙ

1. Thomas Dietz, Ingvild Bode and Aleksandra Fernandes da Costa., (2011) Key Concepts in International Relations. London: SAGE printing.
2. James E. Dougherty and Robert L. Pfaltzgraff Jr., (2001). Contending theories of International Relations: A Comprehensive Survey. London: Longman. Page 533
3. Kenneth Neal Waltz., (1979). Theories of International Relations. London: Mcgrew-Hill.
4. Jack Donnelly., (2002). Realism and International Relations. New York: Cambridge University Press.
5. Ernst B. Haas., (1953). The Balance of Power as a Guide to Policy Making. Journal of Politics. **15**.
6. Paul D. Williams.,(2008). Security Studies: an Introduction. New York: Routledge.
7. Tim Dunne, Milja Kurki and Seteve Smith., (2010).International Relations Theories: Discipline and Diversity. New York: Cambridge University Press.
8. Michael W. Doyle., (1983). Kant, Liberal Legacies and Foreign Affairs. Philosophy and Public Affairs. **13** (3) [Online] Available from: JSTOR < <http://www.jstor.org/stable/pdfplus/2265298.pdf?acceptTC=true>>
9. Michael W. Doyle., (1986). Liberalism and World Politics. The American Political and Science Review. 80 (4) [Online] Available from: JSTOR <<http://www.jstor.org/stable/pdfplus/1960861.pdf>>
10. Randall. L. Schweller., (1997). New Realist Research on Alliances: Refining, Not Refuting, Waltz's Balancing Proposition. American Political Science Review. 91 (4), 927-930. [Online] Available from: JSTOR <http://www.jstor.org/stable/2952176>

